

Per-Johan Ödman och Mats Hayen: *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogik vid Stora Barnhuset i Stockholm på 1700-talet*. Stockholmia förlag, Stockholm 2004. 496 s., ill. ISBN 91-7031-134-X.

På en minnessten på en av Stockholms kyrkogårdar finns följande ord inristade: ”Till minnet av alla de barn från Allmänna Barnhuset vilka begrovs här under åren 1638–1863” (s. 11). Det är de här barnen men också de barn som överlevde barnhuset och som återvände till livet utanför institutionen som Per-Johan Ödmans och Mats Hayens bok *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogik vid Stora Barnhuset i Stockholm på 1700-talet* handlar om. Efter att med stor behållning, ha läst Per-Johan Ödmans tidigare böcker om de här barnen, *Tid av frihet, Tid av tvång. Utvecklingslinjer i svensk 1700-talspedagogik* (1991) och *Kontrasternas spel, en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria II* (1995) undrade jag om det kunde finnas mer att berätta, något mer att vrida ur de begränsade källorna. Och det gör det; bitvis är det en annan historia och andra sammanhang som framkommer i detta imponerande storslagna (livs)verk. Det övergripande syftet med boken är att ge dessa – under sin livstid – så anonyma barnen en röst. Genom att belysa och synliggöra deras oftast så hårda tillvaro kan vi med författarnas egna ord ”häva likgiltigheten för deras öden” och ”betala en skuld till de döda” (s.11).

I Stormaktstidens Sverige var tiggande barn en vanlig syn på Stockholms gator. Upplösandet av medeltidens samhälls- och familjeordning innebar att många städer växte explosionsartat, vilket medförde tillväxt men också ökad fattigdom. Den stora dödligheten bland de sämst ställda medförde att många barn blev föräldralösa. Tiggeriet ute på gatorna sågs, även runt om i Europa, som ett stort socialt problem och inrättandet av Stora Barnhuset i Stockholm kan ses som ett försök att stävja tiggeriet och få bort barnen från gatan. Vad som har betecknats som föregångaren till Stora Barnhuset – ”ett barn- och tukthus” – organiserades 1624 i det gamla medfarna Gråmunkeklostret. Det nedlagda klostret fungerade vid den här tiden som fängelse där föräldralösa barn blandades med vuxna fångar. Samtidigt fanns det moderna tankegångar om hur denna institution skulle fungera. Vid sidan av sin roll som förvaringsplats för avvikande element skulle den både fungera som manufaktur anläggning och uppfostringsanstalt. Efter hand förfinades idéerna om en särskild anstalt för fattiga fader- och moderlösa barn, ett *Orphanotrophium*.

År 1638 stod det bygge klart som under lång tid skulle bli ett hem, en skola och en arbetsplats för föräldralösa barn i Stockholm. Det övergripande målet var att Stora Barnhuset skulle fungera som uppfostrings- och arbetsinrättning med i huvudsak tre uppgifter att förvalta: fostra och vårda de intagna barnen, lära ut ett yrke samt ge barnen kunskaper i katekesläsning och annan boklig bildning. Redan från början inrättades Stora Barnhuset som en manufaktur inrättning där tanken var att anstalten till största delen skulle vara självförsörjande. I praktiken kom anläggningen aldrig att gå med vinst och institutionen blev ekonomiskt beroende av såväl offentliga som privata medel. Genom sin roll som statlig manufaktur anläggning kom Stora Barnhuset att indirekt spela en betydande roll i storpolitiken. Hattarnas vilja att driva fram utvecklingen och effektivisera manufaktur tillverknings stod i skarp kontrast till mösspolitiken som förespråkade en traditionell och individinriktad hantverksproduktion. Stora barnhuset kom också att spela en viktig roll i den progressiva befolkningspolitik som började föras under 1700-talet. Barnen – plantorna – sågs som potentiella tillgångar och var förutsättningen för landets välfärd. Anhängarna av den här tanken stod, enligt författarna, i viss mån i ”konfliktposition till drivhusmanufakturernas förespråkare när det gällde verksamheten vid barnhuset” (s. 171). För dem gällde profit och att få ut så mycket som möjligt av barnen. Om de nådde vuxen ålder och på så sätt garanterade återväxt för befolkningen betydde mindre. Samtidigt är det inte omöjligt att båda dessa idéer existerade parallellt.

1700-talet är ett århundrade som präglas av både tradition och modernitet. Upplýsningen för med sig nya tankeströmmar med sin syn på förändring, utveckling, rationalitet, och om man vill, en ökad humanisering. Detta återspeglas i en ny syn på pedagogik och individens värde för befolkningstillväxt och välfärd. På samma gång är det en tid som är starkt präglad av traditionella mentaliteter. I detta stormens öga befinner sig våra barnhusbarn. Hur många de var varierade över tid. I mitten av 1700-talet utökades barnantalet till 300–350, vilket ska jämföras med det 60-tal barn som var inskrivna under 1680-talet.

Det tar tid innan vi, efter första kapitlets närbild av två barn, åter igen träffar huvudaktörerna. Boken består av ytterligare fyra delar, där del två kan sägas utgöra bakgrundsmaterial, dvs. presentation av teoretiska val, metod och material (detta återkommer jag till). I del två sätts barnhuset in i en historisk och samhällslogisk kontext. Ovanifrånperspektivet är nödvändigt men transport-

sträckan tills vi åter möter barnen känns ibland onödigt lång. Det är dock, menar författarna, deras roll som pedagogikhistoriker med underifrånperspektiv som lett dem till materialet om Stora Barnhuset i Stockholm. Boken vilar på ett både omfattande och mångfacetterat skriftligt material, men också bilder och andra avtryck av mänskliga handlingar har använts. På ett variationsrikt sätt utnyttjas källorna där statistiska uppgifter blandas med kvalitativa tolkningar av texter av olika slag. Två olika metoder har använts för att belysa barnhusbarnen och deras liv och villkor. Medan kapitel tre spänner över drygt 100 år (ca 1650 till slutet av 1700-talet) och visar upp de stora linjerna, inriktar sig kapitel fyra på en utvald kohort (år 1757) där ett slumpmässigt utvalt stickprov på 40 barn, 20 flickor och 20 pojkar, för oss ner på individnivå. Det är dessa kapitel som kan sägas utgöra bokens kärna, vilket gör det viktigt att närmare presentera dem.

Inledningen till del tre leder oss direkt in i institutionens innersta rum. Genom en promenad i huset ledsagar författarna via inventarieförteckningar, ritningar och bouppteckningar läsaren tillbaka till 1700-talet. Vi får känslan av att befinna oss i ett historiskt etnografiskt fältarbete där den deltagande observationen för oss in i barnens sociala och kulturella sammanhang. Stora Barnhuset var med tidens mått byggt som en modern institution med sina tydliga gränser mellan det offentliga rummet (med sina särskilda rum för arbete och skola) och sovsal och matrum som skulle fungera som ett mer privat område. Gränsen mellan var barnen fick befinna sig och vad som var förbjudet område var också tydligt markerad. De vuxna hade sina egna rum med möjlighet att låsa om sig och sina privata tillhörigheter. För barnen fanns det ingen möjlighet till privatliv; personliga tillhörigheter saknades och sängen delades av flera barn. På samma sätt som i senare tids institutioner fanns rum för placering av barn som på något sätt avvek från ordningen, t.ex. rena "fängelserum" och rum för sängvätare.

Rummets men också tidens betydelse för de kulturella ordningar som skapades inom institutionen framträder på olika sätt i materialet. Rutinernas betydelse och den hårda skiljelinje som dras mellan undervisning (av den kristna läran) och arbete visar på ett tydligt sätt den gräns som sattes upp mellan olika sysselsättningar och – ännu viktigare – visade på de olika förhållningssätt som rådde inom barnhuset. Institutionens hierarki var delad i en världslig och en kyrklig makt där arbetsledare och pedagoger slogs om barnens tid. Kampen om vem som hade rätt till denna tid var stundom hård. Konflikten

mellan produktion och pedagogik var dock tydligast på den lägsta nivån, i spinnsalarna och klassrummen. Berättelser om barn som hoppade ut genom fönstret i de låsta spinnsalarna för att hinna i tid till läsestunden vittnar om att det var barnen som fick betala för barnhusets inriktning och ideologiska konflikt. För barnen själva var det – låter oss författarna förstå – inte den konflikten som till största delen upptog barnens tid. Deras tillvaro på barnhuset och utanför barnhuset var "en kamp för överlevnad" (s. 117). Livets viktigaste hörnpelare: mat, kläder, sömn och hälsa hade barnen liten eller ingen kontroll över.

Stora Barnhuset var ett politiskt modellprojekt och på riksdagsnivå lades mycket arbete ner på att arbeta fram ett reglemente som skulle stödja barnens liv och hälsa. Praktiken stod dock långt från de uppsatta förordningarna. Det möjligen brödet eller gräsuggor i maten hade t.ex. lite gemensamt med spisordningarna. Dålig kost, trasiga kläder och osund miljö var anledningen till att en stor del av de barn som togs in på barnhuset aldrig återvände till livet utanför. För barnhusbarnen var sjukdom och död kända och vardagliga fenomen. Även om dödligheten under hela den undersökta perioden var hög så steg den under 1750-talet till oroväckande siffror (omkring 12%). Förklaringar till ökningen kan inte enbart vara konsekvenser av nödår och epidemier eftersom dödligheten på barnhuset skilde sig markant från mortaliteten utanför murarna. Läkare, rådmän och andra av barnhuset intresserade personer hade också svårt att sätta fingret på vad som låg bakom de svarta siffrorna och frågan diskuterades i en rad olika sammanhang. Hayen och Ödman menar att det inte finns någon enkel förklaring utan en rad "negativa faktorer samverkade och dräpte en stor andel av barnen" (s. 197). En stark bidragande orsak kan dock vara, menar författarna, intensifieringen av arbetet på barnhuset och det utökade antalet platser under den här tiden.

Författarnas val av just år 1757 för sin kohort är också det ökade antalet intagna barn. Året måste ses som en brytpunkt med sina 340 inskrivna barn. Två år tidigare fanns endast 193 barn inskrivna. Trenden höll i sig och fler barn än tidigare var i slutet av 1700-talet inskrivna på institutionen. Barnen i den utvalda kohorten synliggörs på ett tydligare sätt, men trots detta får vi endast syn på konturerna, menar författarna. Vi får veta att genomsnittsåldern är drygt nio år, det yngsta barnet var fyra och det äldsta 26. Flickor stannade längre än pojkar och en genomsnittlig vistelsetid var 4,5 år. Ungefär hälften av barnen hade sin sociala hemvist i

de lägre stånden och flertalet av barnens fäder var döda (i rullorna benämns endast fadern). De barn som hade tur att överleva vistelsen på barnhuset (82 av 340 barn avled under året) hamnade nästan alla i underordnade positioner. Pojkarna placerades i någon typ av manufakturindustri eller hos någon hantverkare medan flickorna fick arbete i hushåll. Många av barnen återvände dock efter en tid till barnhuset, vilket visar att placeringen inte fungerat. En förklaring till detta kan vara att barnen, trots att de vistades relativt kort tid på barnhuset, hade institutionaliserats och fick svårt att klara ett liv utanför anstalten.

Foucault skulle ha karaktäriserat barnhusets fostran som den goda dressyren där den inre disciplineringen alltmer tog överhanden över den yttre. Såväl arbetet i spinnsalen som barnhusskolan kan sägas ha utarbetat en pedagogik – en offentlig socialisation – som både objektiviserade och individualiserade gruppen barnhusbarn. Examinationen av barnet skedde i olika former, där avvikelser från normaliteten blev tydliga i såväl arbetsbetinget som i examinationsprotokollen. Samtidigt var det här en institution som till många delar levde sitt eget liv. Den hierarkiska övervakningen hade brister, mycket p.g.a. att de olika aktörerna hade skilda intressen att bevaka och, med Foucaults eget begrepp, olika styrningsmentaliteter. Detta kan sammanfattas som att verksamheten var uppbyggd på ett ”systematiskt godtycke” (s. 389), där olika syften och mål förde in barnhuset i olika riktningar. Intressantast i det här sammanhanget är dock barnhusbarnens sätt att hantera den immanenta pedagogik som skulle styra den offentliga socialisationen. Utrymmet i den hierarkiska övervakningen medgav att barnen kunde utarbeta sina egna strategier. Den vanligt förekommande apatin behövde t.ex. inte enbart betyda att barnen gett upp utan kunde också vara ett medvetet sätt att överleva själsligt. Motståndet kunde också ta sig tydligare former såsom bus, bråk och brott mot den uppsatta ordningen. Några gånger framkommer det också i materialet att de vuxna förlorade kontrollen över barnen. Vid kyrkobesöken hade de få närvarande lärarna ingen möjlighet att styra den stora gruppen barn. Händelsen när några barn attackerar en illa sedd lärare i en mörk vrå visar också hur gles den hierarkiska övervakningens mekanismer i praktiken kunde vara. Det mörka rummets pedagogik innebar på så sätt att det fanns utrymme till motstånd mot den styrande makten.

Om det var institutionen och ett försök till mentalitetsformering som lade grund för kampvilja och motstånd mot myndigheter och auktoriteter är naturligtvis

svårt att veta, men klart är att många av de aktörer som finns med i 1757 års kohort på olika sätt fortsatte att protestera. Genom stickprovsundersökningen med sina 40 barn kommer vi det enskilda barnhusbarnet så nära vi kan. Deras livskarriärer visar att de som – mot alla odds – överlevde barnhuset och den tidiga institutionaliseringen fick fortsätta att kämpa för sin överlevnad på samhällets botten.

Vad har då denna kunskap om några barnhusbarn som levde på 1700-talet tillfört och vad har vår tolkning av barnens liv gett oss, frågar sig författarna. I sista kapitlet knyts säcken samman och paralleller dras till barnhus från vår egen tid. Kopplingen är naturligtvis viktig och ofrånkomlig, men frågan är om det inte förtar något av bokens syfte. Berättelserna om de här barnens liv och villkor måste få kunna finnas för sin egen skull och inte bli ”uppgrävda” för att väcka 2000-talets läsare till eftertanke. Författarna blir för övertydliga, vilket är synd eftersom deras övergripande syfte – att synliggöra just de här barnen – på så sätt inte görs full rättvisa.

Vad är det då för bild av barnen och barnens liv som förmedlas? Frågan leder osökt in på användningen och tolkningen av materialet. Diskussion om val av vetenskapligt förhållningssätt och perspektiv är alltid fruktbar och mina funderingar ska därför inte förstås som negativ kritik utan snarare som ett diskussionsinlägg. Författarna knyter an till ett hermeneutiskt förhållningssätt som gör det möjligt att tolka och förstå de människor vilkas liv endast lämnat skärvor efter sig i arkiven. Tolkningsprocessen görs i två steg; först rekonstrueras människornas liv och livsvillkor utifrån källorna medan det andra steget innebär att man utifrån rekonstruktionen gör en nygestaltning. Genom att sätta in källorna i ett kulturellt och samhälleligt sammanhang och tolka det, framträder en bild av hur livet kunde gestalta sig. De historiska källorna översätts genom författarnas förförståelse till dagens språkbruk. Det är också här det börjar bli problematiskt. Försöken att levandegöra det förflutna gör ibland att Ödman och Hayen riskerar att övertolka situationer och företeelser, något som författarna är medvetna om (s. 390). Frågan är om inte det rika källmaterialet hade vunnit på om författarna hade låtit det stå lite mer för sig självt och litat på att det hade varit fullt tillräckligt för att ge en bild av de här barnen. Den tolkningsram som läggs på materialet gör också att bilden av barn och barndom ibland kan kännas tillrättalagd. Det är vår tids syn på barndomen som står som ideal och gör att 1700-talets värderingar och syn på barn är diffust beskriven och inte helt klagörande. Paradoxalt nog visar just denna vaghet

på den komplexitet som fanns vid den här tiden, där traditionella mönster ställdes mot mer modernt tänkande. I denna skärningspunkt befann sig våra barnhusbarn som genom den här boken låtit oss ta del av sina liv på ett barnhem under 1700-talet.

Ann-Charlotte Münger, Linköping

Annika Ullman: *Stiftarinnegenerationen. Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström*. Stockholmia förlag, Stockholm 2004. 260 s., ill. ISBN 91-7031-133-1.

Annika Ullman, docent i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm, ger med sin studie *Stiftarinnegenerationen* ett viktigt bidrag till kunskapen om kvinnors utbildningsvägar och yrkesval under 1800- och 1900-talen. Boken är ett studium av tre specifika kvinnor, alla skolpionjärer, nämligen Sofi Almquist (1844–1926), Anna Sandström (1854–1931) och Anna Ahlström (1863–1943). De var verksamma runt sekelskiftet 1900 i Stockholm. De startade sina respektive skolor åren 1892, 1880 och 1902. Skolorna – i dag Tyska Skolan (Anna Sandströms skola), Carlssons skola (Anna Ahlströms skola) och Hillelskolan (Sofi Almquists skola) – finns alla kvar än i dag.

Undersökningen av skolpionjärerna har ägt rum inom forskningsprojektet *Formering för offentligheten: en kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920*. I projektet är en grupp forskare från skilda discipliner sysselsatta med att kartlägga borgerliga kvinnor och deras bidrag till förra sekelskiftets nya offentlighet och sociala fält. Projektets leds av Donald Broady, professor i pedagogik vid Uppsala universitet. Han är en av dem som introducerat den franske sociologen Pierre Bourdieu (1930–2002) och dennes forskningsprogram i Sverige. Detta har han bl.a. gjort genom att i en rad sammanhang uttömmande analysera viktiga bourdieuska begrepp som fält, kapital och habitus. Det är därför betecknande att projektet, inom vilket Ullman skriver, är förankrat i Bourdieus teorier. I detta fall är det Bourdieus s.k. prosopografiska metod som tillämpas. Med hjälp av den analyseras och förstås ett samhälles utveckling via studier av ledande personers karriärer och nätverk. Ullman undersöker således de valda kvinnornas sociala, kulturella och ekonomiska kapital eller tillgångar. Utifrån dessa studier av nätverk och förbindelser drar hon sedan slutsatser om samhällsutvecklingen i stort. Det är en metod som känns relevant också för etnologer, vilka

ju i sina undersökningar utgår ifrån individers betydelse för och samspel med varandra och med samfundet.

När Ullman inledde sin forskning om skolpionjärerna upptäckte hon att de tre kvinnorna lämnat efter sig ett synnerligen disparat och delvis inbördes ojämförbart empiriskt källmaterial. Anna Sandström efterlämnade ett större personligt arkiv med brev, anteckningar och utkast. Hennes gärning har också beskrivits i en biografi och hon var dessutom själv en flitig skribent. Även Anna Ahlström har producerat ett arkiv, där forskaren kan finna mycken kunskap om hennes livsgärning. Också hon har varit föremål för biografiskt skrivande och år 2000 kom en minnesskrift om henne. Där nytolkas i dag verksamma forskare på romanska institutionen vid Uppsala universitet hennes liv och gärning. Uppgifter om Sofi Almquist däremot, som var den enda gifta av de tre kvinnorna, fick Ullman främst söka i hennes makes, stockholmsrektorn Sigfrid Almquist, brev och anteckningar, eftersom hon själv endast efterlämnat en dagbok och några brev. Det disparata källäget till trots, menar Ullman att en jämförande studie, utifrån Bourdieus prosopografiska metod är fullt möjligt.

De tre kvinnorna i Ullmans studie var verksamma vid sekelskiftet 1900, en turbulent brytningstid, som öppnade nya möjligheter för borgerliga kvinnor. Men det var också en tid som innebar formella hinder för kvinnors möjligheter att förverkliga sig på samma sätt som män. Kvinnors rätt till högre utbildning var genomförd, men ännu hindrades deras karriärvägar av en bestämmelse om att endast män hade rätt att inneha statliga befattningar vid exempelvis universiteten. Om än inte alltid explicit utsagt ansågs kvinnans plats alltså ännu vara i hemmet, som vårdare av man och barn. Samtidigt ökade dock andelen ogifta kvinnor i samhället, vilket medförde att valet ”man och barn” var helt uteslutet för många. Dessa kvinnor måste i stället hitta alternativa vägar att försörja sig utanför äktenskapet.

De formella hindren till trots valde emellertid ett ökande antal kvinnor att utbilda sig och några även att disputera. Som Hanna Markusson Winkvist nyligen visat i sin avhandling *Som isolerade öar* disputerade mellan åren 1883 och 1902 sju kvinnor. En av dem var just Anna Ahlström. Hon var dotter till en känd arkitekt och uppvuxen i en välbärgad och inflytelserik miljö. Hon tog studenten vid Wallinska skolan, studerade därefter i såväl Paris som London för att slutligen kröna sin utbildning med en disputation i romanska språk vid Uppsala universitet år 1899. På grund av att tjänster som akademisk lärare ännu var förbehållna män, kunde Ahlström dock